

Neutralitetens skugga

– Sveriges roll och skuld under andra världskriget

CARL-MIKAEL A. TEGLUND
MÄLARDALENS UNIVERSITET

Sverige och den historiska skulden

Vilken roll hade Sverige i Förintelsen, och bär vi i Sverige som nation på någon skuld? Det är två särskilt intressanta frågor, eftersom det tycks finnas många svar med motsägelsefulla narrativ: Sverige räddade tiotusentals judar och hjälpte nödställda krigsoffer, men landets politik har också kritiserats internationellt för sin avsaknad av ett tydligt ställningstagande mot nazismen. Frågorna har väckt stort intresse, men alltför ofta förenklas svaret på ett sätt som anpassas efter samtidens *zeitgeist* – denna föränderliga tidsanda som formar vårt sätt att se på historien utifrån dagens moraliska och politiska måttstockar. Ett problem uppstår, oavsett från vilket håll det sker, eftersom detta skapar en snedvriden bild av historien. Svaret har förändrats genom decennierna, och just därför måste vi ifrågasätta förenklade tolkningar. Sveriges förhållningssätt under denna tid handlar inte bara om historieundervisningen om Förintelsen och andra världskriget, utan även om hur vi använder historien och anledningen till att historieämnet är så avgörande i dagens samhälle. I en tid då Sverige omvärderat sin neutralitet och sökt sig in i NATO är det särskilt relevant att reflektera över hur vi i Sverige ser på vårt förflutna – och vilka bilder av historien vi väljer att bevara och förmedla.

Vem införde judestämpeln?

Forskningen om Sveriges hållning under 1930- och 1940-talets flyktingpolitik präglas av olika tolkningar. En av de mest framträdande kommer från historikern Ingrid Lomfors, som visade hur svenska myndigheters restriktiva agerande – både genom passivitet och ibland aktiv medverkan – bidrog till att försvåra för judiska flyktingar att söka asyl.¹ Enligt Lomfors möjliggjorde Sveriges politik, trots att initiativet till judestämplarna kom från Schweiz, i praktiken Nazitysklands diskriminering genom att effektivt begränsa flyktvägarna. Stämpeln i passen försvårade flykt, ökade risken för avvisning och stigmatiserade judar genom att synligt märka dem som oönskade vid gränser och i myndighetskontakter.

¹ Ingrid Lomfors, *Förlorad barndom – återvunnet liv: De judiska flyktingbarnen från Nazityskland* (Uddevalla 1996), s. 56–57, 59–60, 77–78.

I kontrast till hur Lomfors tolkade Sveriges hållning hävdade historikern Mikael Nilsson i sin essä *Svenska skolbarn har länge vilseletts om judepassen*, att Sverige inte bör klandras alltför mycket för att ha legat bakom den så kallade judestämpeln som infördes i tyska pass för judar från och med oktober 1938. I stället argumenterar Nilsson för att det framför allt är Schweiz som bör bära huvudansvaret. Detta baserar han på ett uttalande från Wilhelm Frick, lärarson och inrikesminister i Nazitysklands statsmaskineri. Den 5 oktober 1938 uppgav Frick att judestämplar var nödvändiga för att undvika att alla tyskar visiterades vid schweiziska gränskontroller när de försökte resa in i landet. Nilsson menar att det är tydligt att Sverige inte kan ha haft något att göra med införandet av judestämpeln, eftersom landet inte nämndes i Fricks regelbeskrivning. Sverige fanns inte med och därför har Sverige ingen skuld i frågan.² Det bör tilläggas att denna ståndpunkt står i kontrast till annan forskning på området. En av de mest framträdande forskarna är historikern Ingrid Lomfors, som har lyft fram Sveriges restriktiva flyktingpolitik under 1930- och 1940-talet. Hon hävdar att svenska myndigheter, genom både passivitet och ibland aktiv medverkan, bidrog till att försvåra för judiska flyktingar att söka asyl i Sverige. Lomfors menar att även om Schweiz tog initiativ till införandet av judestämplar, så möjliggjorde Sveriges politik Nazitysklands diskriminerande åtgärder genom att man med sin politik effektivt begränsade möjligheten för judar att fly.³

Men varifrån kommer då denna iver att i dag rentvå Sverige från eventuella synder under andra världskriget? Svaret finns i själva verket i något större – en *zeitgeist*. I denna kontext handlar det om en samtid präglad av ett starkt fokus på identitet och minne, där geografiskt avgränsade platser utgör centrala arenor för hur frågor om skuld, offerskap och kollektiv förståelse artikuleras. Zeitgeistbegreppet fungerar därmed som ett analytiskt raster för att förstå hur dessa teman ges form och betydelse.

Historien i vår tid

Ett exempel på denna vilja att tvätta egen byk finns hos journalisten Henrik Arnstad. År 2020 var Arnstad inbjuden till Sveriges Armémuseum för att hålla ett föredrag om hur Sverige och de nordiska länderna förhöll sig till nazismen, Förintelsen och Tyskland under åren 1941–1945. Han framförde en omfattande kritik där han påpekade hur lätt det är att döma Sveriges agerande, men betonade samtidigt att Finland hade varit en del av fascismens axelmakter under samma tidsperiod. Föredraget, som fortfarande finns tillgängligt som utbildningsmaterial på UR, verkar dock inte ha uppmärksammats av Finlands ambassad – något som sannolikt hade kunnat orsaka en smärre

² Mikael Nilsson, "Svenska skolbarn har länge vilseletts om judepassen", *Svenska Dagbladet (SvD)* 2023.

³ Ingrid Lomfors, *Förlorad barndom – återrunnet liv: De judiska flyktingbarnen från Nazityskland* (Uddevalla 1996). s. 19.

diplomatisk kris.⁴ Ett annat exempel är när Nilsson entusiastiskt tog sig an podcasten *Haveristernas* uppdrag att kritiskt granska – eller snarare säga – komikern Aron Flams bok *Det här är en svensk tiger* in i minsta detalj.⁵ Flams bok⁶ är, mildt uttryckt, starkt kritisk mot Sveriges agerande under andra världskriget och passar därför illa in i den rådande tidsandan.⁷

Nilsson ansåg det mycket viktigt att i poddformat granska faktafel i Flams bok. Granskningen resulterade i vad som kan beskrivas som ett tämligen ointressant fiasko, eftersom den huvudsakliga kritiken rörde Flams felaktiga hänvisningar till sitt källmaterial.⁸ Vid ett akademiskt seminarium hade detta förvisso lett till fällande kritik, men det väckte inte egentligen någon vidare uppmärksamhet i samband med Nilssons fynd i Flams populärhistoriska bok. På så sätt undviker han en kritisk granskning av Sveriges roll genom att relativisera, rikta blicken utåt och förminska den större moraliska frågan till tekniska invändningar. Nilssons eget verk *Historiemissbrukarna*⁹ är en av få publikationer där både Flams bok och Nilssons kritik tas upp på ett mer genomarbetat sätt. I *Norrköpings Tidningar* skriver Christian Schremser att boken framstår mer som en uppgörelse med Flam än som en populärvetenskaplig, lättillgänglig förklaring av vad som är sant och falskt i Sveriges agerande under andra världskriget. För akademiker är boken intressant, men för en bredare publik blir den svårtillgänglig genom sitt avstånd till det populärvetenskapliga språket.¹⁰

Hjältar och eftergifter

Behovet av att tona ned Sveriges ansvar under andra världskriget och i stället framhäva landets positiva insatser väcker frågan om vilka drivkrafter som styr denna tolkning. Det finns utan tvekan exempel på sådana handlingar. Folke Bernadottes räddningsaktioner var heroiska, och Nilsson har rätt i att Sverige räddade tiotusentals judar undan Förintelsen. När nazisterna påbörjade deportationen av danska judar hösten 1943 erbjöd Sverige asyl, vilket gjorde det möjligt för omkring 7 000 danska judar att fly över Öresund. Svenska diplomater, som Raoul Wallenberg, spelade en avgörande roll i att rädda judar i Ungern genom att utfärda svenska skyddspass – en insats som till slut kostade Wallenberg livet när Röda armén ”befriade” Ungern. Svenska Röda Korset och andra organisationer arbetade aktivt för att bistå nödställda i krigsdrabbade områden,

⁴ Henrik Arnstad. ”Sverige och Förintelsen 1941–1945”, UR *Samtiden – Armémuseum bakom stängda dörrar* (föreläsning), 5/5 2020, (4/6 2025).

⁵ Axel Luo Öhman, Myra Åhbeck Öhrman & Henrik Johansson, ”Avsnitt 116 – Om Aron Flams bok ’Det här är en svensk tiger’, med historikern Mikael Nilsson”, *Haveristerna* (podcast), 2021, (4/6 2025).

⁶ Aron Flam, *Det här är en svensk tiger* (Stockholm 2021).

⁷ Hynek Pallas. ”Recension: En svensk tiger av Aron Flam”, *Göteborgs-Posten*, 5/10 2020.

⁸ Luo Öhman, Åhbeck Öhrman & Johansson (2021).

⁹ Mikael Nilsson, *Historiemissbrukarna: Ett korrektur till lögnerna och villfarelserna om Sverige under andra världskriget* (Stockholm 2022).

¹⁰ Christian Schremser. ”Historiemissbrukarna – en välbehövlig guide och en ljuspunkt i historiemörkret”, *Norrköpings Tidningar*, 20/9 2022.

både med materiella resurser och genom diplomatiska insatser. Dessutom gav Sverige stöd till norska och danska flyktingar och hjälpte till att utbilda trupper som senare kunde delta i Norges befrielse.

Det tycks råda en annan tidsanda i dag när det gäller vad som lyfts fram om Sverige och Förintelsen, jämfört med vad som betonades för bara några decennier sedan. På 1990-talet minns jag hur Sveriges skuld ofta diskuterades. Maria-Pia Boëthius bok *På heder och samvete*,¹¹ som Nilsson kritiserar i sin text, publicerades 1991 och utgör en vänsterorienterad kritik av neutralitetspolitiken.¹² Det är värt att påpeka att även Lomfors skrev sin avhandling 1996. Det var en annan tid än vår. Vid 50-årsminnet av andra världskrigets slut, som högtidlighölls 1995 på Omaha Beach i Normandie, var Sverige inte bland de inbjudna. ”Sverige hade svikit” sade fröken till oss barn. Norge deltog givetvis, liksom Luxemburg. Men inte vi.

Om vi ser till hur Sveriges roll under andra världskriget behandlades i skolor och undervisningsmaterial under decennierna som följde efter kriget, fokuserade framställningarna i hög grad på framhäandet av det positiva i att Sverige hade upplevt fred. Sveriges förhållningssätt till kriget framställdes som en framgångsberättelse om hur en liten båt tryggt och skickligt styrdes genom en farligt stormande ocean. Den svenska modellen, med diplomati och samförstånd, hade segrat och gjort det möjligt för Sverige att undgå den stora katastrof som andra världskriget innebar.

Särskilt intressant är att alla dessa narrativ om Sveriges agerande under andra världskriget kan samexistera. Förvisso räddade Sverige tiotusentals judar och hjälpte nödställda krigsoffer. Men det är också sant att Sveriges politik har mött internationell kritik, särskilt för bristen på tydligt motstånd mot nazismen. Nilsson beskriver att idén om Sveriges medskyldighet enbart är ett ”svenskt fenomen”, vilket inte stämmer överens med verkligheten. Kritiker, både inom och utanför Sverige, har anklagat landet för att inte ha tagit starkare offentlig ställning mot nazismens övergrepp och Förintelsen. Att Sveriges neutralitetspolitik prioriterade nationella intressen framför en aktiv moralisk hållning är en vanlig uppfattning, även internationellt. Ett tydligt exempel på detta är Margaret Thatchers skarpa kritik mot Sverige i en uppmärksamman intervju med Stina Dabrowski för svensk statstelevision 1995. Efter att Dabrowski hade insinuerat att Thatchers uttalande om det brittiska folkets överlägsenhet låg nära rasism, reagerade den före detta premiärministern med att höja pekfingret mot journalisten och anklaga svenskarna för feghet under andra världskriget.¹³ Sverige var dock inte ensamt om att möta denna kritik – även Schweiz fick höra samma sak.

¹¹ Marika-Pia Boëthius, *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget* (Stockholm 1999).

¹² Schremser (2022).

¹³ Stina Dabrowski, ”Stina möter Margaret Thatcher”, *TV4* (videointervju), 17/5 1994.

Det lilla alplandet har, liksom Sverige, kritiserats för sin neutralitetspolitik under kriget. Nilssons exempel visar att erfarenheterna från Schweiz kan ge viktiga insikter i hur neutralitetspolitik har förståtts och ifrågasatts. Alla neutrala stater under andra världskriget tvingades på olika sätt kompromissa med sin hållning. I Schweiz handlade det om en ovilja att ha tyskar i Genève samtidigt som landet saknade en stark armé. För Sveriges del gällde det behovet av tysk kol i utbyte mot den svenska järnmalm som var avgörande för den tyska krigsindustrin. Strävan efter att överleva var avgörande. Försäljningen av järnmalm bidrog betydligt till den tyska krigsansträngningen, och svenska myndigheter tillät tyska trupper och vapen att passera genom Sverige på väg till Norge. År 1943 instruerade den schweiziska regeringen sin centralbank att bortse från misstankar om att det guld Schweiz tog emot från Tyskland kunde vara stulet. Det är intressant att dessa fakta, som varit kända sedan länge, nu väcker så stor uppmärksamhet. Både i Schweiz och i Sverige har de mindre smickrande detaljerna om ländernas agerande under kriget varit välkända. Precis som Sverige tog Schweiz emot vissa judiska flyktingar men nekade andra. Schweiz försåg sig med mat och andra förnödenheter från Tyskland och fascistiska Italien, medan schweiziska banker parallellt bedrev affärsrelationer med axelmakterna – men även med Amerika och Sovjetunionen. Mot slutet av kriget fungerade Schweiz också som en värdefull avlyssningspost för de allierades underrättelsetjänster.¹⁴

Det komplexa arvet

Så vilken roll hade Sverige i Förintelsen, och bär vi som nation på någon skuld för att identitetsmärka etniska grupper i syfte att underlätta rasism? Nilsson kan ha rätt i att framför allt Schweiz är direkt ansvarigt för judestämplarna i tyska pass på sent 1930-tal. Men det är också möjligt att Sveriges frånvaro i Wilhelm Fricks dokument kan förklaras av att landet var för avlägset och obetydligt i sammanhanget, och att få tyskar reste till Sverige vid denna tid. Problem vid Sveriges gräns var sannolikt inte lika angelägna för tyskarna. Schweiz, som gränsade direkt till Tyskland, hade helt andra praktiska och diplomatiska frågor att hantera. Vem som faktiskt bär ansvaret för införandet av judestämpeln i de tyska passen kanske vi aldrig kommer att veta med full säkerhet. Och frågan är om det egentligen spelar någon roll? Det vi med säkerhet vet är att Socialstyrelsen från och med 1932 började märka judiska flyktingar i sina journaler med ett (m) för ”mosaisk trosbekännare” – först med blyerts och från och med 1933 med maskinskrift. Enligt Främlingsstatistiken från 1935 angav Socialstyrelsen dessutom att politiska flyktingar märktes med ett (p) och svenskar med ett (s) i ärendeskatalogerna. Den första dokumenterade m-anteckningen

¹⁴ Karin Kvist Geverts, *Ett främmande element i nationen: Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944* (doktorsavhandling, Uppsala universitet, 2008).

i Sverige gäller enligt historikern Karin Kvist Geverts vid Uppsala universitet en tysk-judisk kvinna vid namn Erna David, och anteckningen registrerades den 10 januari 1932. Även här delar Sverige ansvaret med Schweiz, som redan 1919 hade börjat stämpla judars dokument i sina journaler med en davidsstjärna.¹⁵

Sverige delar alltså sin skuld med någon annan, och kanske känns det något lättare? I ljuset av vår kamp för att bli medlemmar i NATO framstår bilden av krigstidens socialdemokratiska folkhemsneutralitet alltmer som en illusion. På många sätt var även vår självbild en sådan. Kanske är den viktigaste lärdomen att vi varken är så perfekta eller så förkastliga som vi tidigare trott – bara mer komplexa.

¹⁵ Kvist Geverts (2008).

Referenslista

- Arnstad, Henrik. ”Sverige och Förintelsen 1941–1945”, UR *Samtiden – Armémuseum bakom stängda dörrar* (föreläsning), 5 maj, 2020, <<https://urplay.se/serie/217831-ur-samtiden-armemuseum-bakom-stangda-dorrrar>> (4/6 2025).
- Boëthius, Marika Stigsdotter, *Heder och samvete: Sverige och andra världskriget* (Stockholm 1999).
- Dabrowski, Stina. ”Stina möter Margaret Thatcher”, *TV4* (videointervju), 17 maj, 1994 (4/6 2025).
- Flam, Aron, *Det här är en svensk tiger* (Stockholm 2021).
- Luo Öhman, Axel, Åhbeck Öhrman, Myra och Johansson, Henrik. ”Avsnitt 116 – Om Aron Flams bok ’Det här är en svensk tiger’, med historikern Mikael Nilsson”, *Haveristerna* (podcast), 30/6/2021, <<https://podtail.se/podcast/haveristerna/avsnitt-116-om-aron-flams-bok-det-har-ar-en-svensk>> (4/6 2025).
- Kvist Geverts, Karin. *Ett främmande element i nationen: Svensk flyktingpolitik och de judiska flyktingarna 1938–1944* (doktorsavhandling, Uppsala universitet, 2008).
- Lomfors, Ingrid, *Förlorad barndom – återvunnet liv: De judiska flyktingbarnen från Nazityskland* (Uddevalla 1996).
- Nilsson, Mikael. ”Svenska skolbarn har länge vilsetts om judepassen”, *Svenska Dagbladet (SvD)* 2023, 4/6 2025.
- Nilsson, Mikael, *Historiemissbrukarna: Ett korrektur till lögnerna och villfarelserna om Sverige under andra världskriget* (Stockholm 2022).
- Pallas, Hynek. ”Recension: En svensk tiger av Aron Flam”, *Göteborgs-Posten* 2020, 4/6 2025.
- Schremser, Christian. ”Historiemissbrukarna – en välbehövlig guide och en ljuspunkt i historiemörkret”, *Norrköpings Tidningar* 2022, 4/6 2025.